
On Adjurations among the Jews / משהו על השבעות בישראל

Author(s): שאול ליברמן and Saul Lieberman

Source: *Tarbiz* / תרביץ, טבת תשי"ח, כרך כז, pp. 183-189

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23588740>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

משהו על השבעות בישראל

מאת שאול ליברמן

שנינו בירושלמי שבת סוף פרק ה' דף ה' ד: "ר' חונה משתעי הדין עובדא חד גיור חזא איסטרולוגוס, חד זמן אתא בעא מיפוק, אמר כדון נפקין? חזר ומר כלום אידבקת בהדא אומתא קדישתא לא למיפרש מן אילין מילי? ניפוק על שמייה דברייך וכו'". מאן גרם ליה דאישתויב בגין דאיתרחץ על ברייה". מתוך המקבילה בתנחומא שופטים, סימן י (הוספת מאנטובה) ומתוך המשך הירושלמי ברור, שהגר רצה לצאת בסחורה ולגנוב את המכס¹, אלא שראה באיסטרולוגין שלו שלא יצליח². שוב חזר בו והחליט שלא להשגיח באיסטרולוגין שלו, ואמר: אצא "על שמייה דברייך". הדיבור "על שמייה דברייך" עושה רושם של מטבע קבוע ושגור. וכן בכתובה עתיקה מעיר צור³ נמצאת כתובת בראשה: "על שמייה דברייך". ובדומה לה בכתובה ממצרים⁴: "על שמייה דברייך, ויבנו ויצליחו". וכעין זה אף בכתובה מטבריה⁵. ולפי דרכנו למדנו, שהשתמשו בנוסחה קבועה זו כפתיחה לשטר כתובה, דוגמת: "בנחשא טבא ובסימנה מעליא יבנו ויצליחו", שפתחו בה את הכתובות⁶. הפתיחה "על שמייה דברייך ויבנו ויצליחו" היא מעין הכתובת הרגילה בראש כתיב עתיקים: "בשם ה' נעשה ונצליח"⁷, אלא שבכתובות צירפו את סוף הפסוק בדבריהימים ב' יד, ו' למטבע "על שמייה דברייך", לשם נחש טוב וסגולה. וכבר העירתי⁸, שכתובת זו מקורה בירושלמי הנ"ל, והוספתי: וכנראה קריאה זאת היתה מקובלת בפי היהודים בעיקר לפני קבולת שהיתה כרוכה בסכנה.

1. עיין מה שכתבתי בספרי "הירושלמי כפשוטו", עמ' 115, וביתר ביאור בספרי Greek in Jewish Palestine, עמ' 149 ואילך.

2. וכפי שנתברר אחר־כך עמד "דיפינסור" המדינה עלייד בית המכס, עיין מה שכתבתי בספרי Greek etc. הנ"ל, עמ' 150, הערה 29. שמואל קרויס, בספרו "פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים", עמ' 225, כותב: "ש. קליין (ספר הישוב, 24) אומר בתורת שמא: שוקל הסחורה, ומביא את ש. ליברמן, ירושלמי כפשוטו לשבת עמ' 115, אך בכל זה אין טעם וכו'. ועתה נראה לי שהוא פקיד הידוע בתולדות רומי, defensor civitatis". אבל לעיל שם, עמ' 125, בהערה, כתב קרויס: "פינסור [די]פינסור, בתנחומא שופטים י, העלה לנכון ש. ליברמן כנ"ל, עמ' 150". ואין צורך בתיקון, עיין מה שכתבתי שם.

3. ספר השטרות לרב האיי, עמ' 60. ובעמ' 59 שם משער המ"ל, הרב אסף, שהכתובה היא מן המאה העשירית או האחת־עשרה לסה"נ, ואולי אף קודם לה; עיין שם.

4. משנת 1083, לפי קויפמן, MGWJ, מא, 1897, עמ' 214.

5. אסף, תרביץ, ט, תרצ"ה, עמ' 28.

6. עיין תרביץ, שם, עמ' 24, ומה שכתב קויפמן, שם.

7. עיין "שרידי הירושלמי", עמ' 1, ועוד.

8. תרביץ, ו, תרצ"ה, עמ' 234.

הנה בפפירוס הידוע של לידן שנתפרסם באחרונה על-ידי Preisendanz⁹ אנו קוראים: *Beſen βεσειν βεσειν*. וכבר ראה לנכון ר' גדליה אלון¹⁰ שאין *βεσειν* אלא "בשם"¹¹, אלא שהוכיח מכאן שאין למלה זו קשר עם הדיבור הבא אחר-כך. ברם, קרוב לוודאי שהכול דיבור אחד, והכוונה: בשם בריי(ת)ן, בריה, כלומר: בשם בוראנו הבורא, ולפנינו השבעה "בשם בריין" או "בשמיא דבריין". ולפיכך מסתבר שהגר האיסטרולוגוס היה רגיל בהשבעות בגיותו לפני קיבולת שהיתה כרוכה בסכנה, וכדברי פליניאוס הזקן המספר שהגויים היו נוהגים לפני כל קיבולת להשביע את האלים שיהי רצון מלפניהם [שיצליחו]¹². ואף כאן השביע "בשמיא דבריין", אלא שחז"ל שינו את ההשבעה לקריאה (invocatio): על שמיא דבריין [אנא רחיץ], וכמו שהסיקו בירושלמי: בגין דאיתרחץ על ברייה.

וכן נהגו חז"ל בכל מקום, והשאירו את גוף המטבע שנהג בו העם, אלא ששינו בו במקצת מלשון השבעה ללשון קריאה ותפילה. ומכאן לתפילת כהן הגדול ביום הכיפורים, שבראשונה אמר "אנה השם" ובשנייה: "אנה בשם"¹³, ואין "בשם" אלא לשון שבועה, כמפורש בתוספתא נדרים, ראש פרק א: "בשם הרי זו שבועה"¹⁴. וכן במעשה של חוני המעגל¹⁵: "נשבע אני בשמך הגדול שאיני זו מכאן" וכו' יש לפנינו השבעה¹⁶, אף-על-פי שנאמרה בלשון שבועה. וכן אמרו בשיר השירים רבה (פרשה ז, ח): "דברייתא משה - תבעין ואמרין במאן דאקים עלמא על תלתא עמודים"¹⁷. אית דאמר אברהם יצחק ויעקב אינון, ואית דאמרין אלו הן חנניה מישאל ועזריה". אינו מסתבר כלל וכלל שהנדון כאן הוא בשבועה שהבריות משתבעין בשוק ובדיבורם הרגיל; שבועות משוכללות ומסובכות ממין זה אינן מצויות בפי הבריות. קרוב לוודאי שהכוונה לנוסחאות של קמיעות והשבעות. בפפירוסים המגיים אנו מוצאים תכופות השבעה במי שמחזיק (מקים) את ארבעת יסודות הארץ¹⁸, אבל ב"השבעת תהאבה" היהודית המפורסמת, שנתפרסמה על-ידי דייסמן¹⁹,

9. Papyri Graecae Magicae, חלק ב, עמ' 110 (ובמקבילה שם, עמ' 95).

10. תרביץ, כא, תשי"ז, עמ' 33. 11. עיין מה שכתבתי ב"תוספת ראשונים", חלק ב, עמ' 281. 12. תולדות הטבע, ספר כח, פרק ה, סימן כד: *deos ante obtestatur* (עיין בשינויי נוסחאות בהוצאת Sillig) *ut velint*.

13. עיין מה שכתבתי ב"תוספת ראשונים", חלק א, עמ' 188.

14. ובחינם טרח אלון (תרביץ הנ"ל, עמ' 32 ואילך) להביא ראיות לכך מן הפפירוסים המגיים, והרי תוספתא ערוכה לפנינו. ועיין מה שכתב הר"ח אלבק בהשלמות ותוספות למשניות סדר מועד, עמ' 470, דברים של טעם.

15. תענית ג, ח, ובמקבילות.

16. כדעתו של גולדציהר; עיין תרביץ הנ"ל, עמ' 30, הערה 7.

17. במדרש תהלים א, טו, הוצאת בובר, עמ' 15: "והוא דאמר י ברייתא על מאן קאים עלמא" וכו'. וברור שלפנינו נוסח "מתוקן".

18. פרייטנדראנץ, שם, חלק ב, סוף עמ' 61: *ἐξορκίζω κατὰ τοῦ κατέχοντος τὰ δ' θεμέλια*.

ועיין לעיל שם, באותו עמוד שורה 20, עמ' 23—24, עמ' 25 שורה 552.

19. Deissmann, *Bibelstudien*, עמ' 26 ואילך, ומשם על-ידי בלאו בספרו *Zauberwesen*, עמ'

אנו קוראים: אני משיבוע אותך במאן דאקים ארעא על היסודות שלה²⁰. בספרי Greek in Jewish Palestine, עמ' 109, שיערתי בדרך שמא שצריך להשלים את הפער שם ולקרוא: $\epsilon[\pi\iota \tau\omega\nu \tau\rho\iota]\omega\nu \theta\epsilon\mu\epsilon\lambda\iota\omega\nu \kappa\alpha\lambda$ — על שלושת היסודות שלה. מן המקורות שלנו יוצא שהיתה דעה בישראל שהעולם עומד על שלוש רגליים²¹. חז"ל דרשו את השבעת הבריות כשם שדרשו לשון הדיוט בשטרות²². שלושת העמודים הם אברהם יצחק ויעקב, או חנניה מישאל ועזריה. וכנראה שבאו להוציא מדעת הנוצרים, שתרגמו²³ את הפסוק בישעיה מ, יב ("וכל בשליש עפר הארץ"): $quis \text{ appendit tribus digitis molem terrae}$ — תרגום שמילא תפקיד חשוב באמנות הנוצרית²⁴.

נמצאו למדים, שבמקורות שלנו לא הבדילו לפעמים בין "נשבע" ובין "משיבוע", ו"ברייטא משתבעין" פירושו "ברייטא משיבועין". וכן להלן בשירי-השירים רבה ז, ט: "מיסלק איש תבע לציצא" וכו'. ולנכון פירש ב"מתנות כהונה", שם: כשעלה היה משיבוע את הציץ²⁵. ולמעשה כשצדיק נשבע אין הקב"ה מחלל את שבועתו, ונמצא משיבוע, והוא מעשה אליהו במלכים א יז, א, הוא מעשה ר' יהושע בן לוי בבבלי כתובות עז, ב. בראשונה היו נוהגים להשיבוע ולהישבע. מזמורים ושירות המונים את שבחיו וגדולתו של הקב"ה לא היו לפעמים אלא קריאות (invocations) בשעת הסכנה²⁶. "אלה ברכב ואלה בסוסים, ואנחנו בשם ה' אלקינו נזכיר" (תהלים כ, ח), כלומר: אלה באים ברכב ובסוסים, ואנחנו בשם ה' אלקינו נישבע²⁷. ויהושע הזהיר את ישראל אחרי שניצחו את הגויים: "ובשם אלהיהם לא תזכירו ולא תשיבועו וכו', איש אחד מכם ירדף אלף, כי ה' אלקיכם הוא הנלחם לכם" וכו'. ואף שם הפירוש הוא: לא תישבעו ולא תשיבועו. חז"ל נלחמו

97. ועיין מה שכתב דייסמן בספרו Bible Studies, עמ' 273, הערה 1.

20. $\delta\phi\alpha\lambda\iota\omega \sigma\epsilon \tau\acute{o}\nu \sigma\upsilon\nu\sigma\tau\epsilon\phi\acute{o}\rho\omicron\nu\tau\alpha \tau\eta\gamma \gamma\eta\gamma \epsilon[\pi\iota \tau\omega\nu \theta\epsilon\mu\epsilon\lambda\iota\omega\nu \alpha\upsilon\tau\eta\varsigma$.

21. עיין תנחומא תרומה, ט, הוצאת בובר ה, עמ' 94; ומה שנאמר ב"ערוגת הבשם", חלק א.

הוצאת ר"א אורבך, סוף עמ' 28. ועיין בבלי חגיגה יב, ב.

22. תוספתא כתובות ד, ט ובמקבילות. ועיין בדרשות חז"ל על "השבעתי אתכם בנות ירושלים" בשירי-השירים רבה ב, ז.

23. היירונימוס בוולגאטה שם, ועיין שם בפירושו.

24. עיין Garrucci, Vetri, הוצאה שנייה, לוח I, מספר 1.

25. השווה לשון הברייטא בבבלי קידושין סו, א: "הקם להם בציץ שבין עיניך" וכו', כלומר: השביע אותם וכו', עיין מה שכתב אלון בתרביץ, יב, עמ' 271, ומה שכתבתי ב-JBL, עא, 1952.

עמ' 200, הערה 14.

26. השווה שופטים ה, יב, ומה שכתב Montgomery בספרו Aramaic Incantation, Texts from Nippur, עמ' 62, הערה 68.

27. עיין מה שכתבתי בספרי Greek in Jewish Palestine, עמ' 34 ואילך, על מזכיר = נשבע. ועיין מה שכתב ד"ר משה גרינברג ב-JBL, עז, 1957, עמ' 53, הערה 5. ובשם המלך פרוס מהדור מספרים (פילוסטראטוס, חיי אפולוניוס, ספר ב, פרק כא) שאמר: מי שיש לו רכב וסוסים ("כלי זין") אינו מתאים לו להשתמש בהשבעות ("באלות") $\alpha\upsilon\tau\alpha \epsilon\sigma\tau\iota\nu \tau\omega\nu \delta\pi\lambda\alpha \acute{\epsilon}\chi\acute{o}\nu\tau\omega\nu \tau\acute{o} \kappa\alpha\tau\alpha\rho\acute{\alpha}\sigma\theta\alpha\iota$.

בלשונות ההשבעה והפכו אותן ללשונות תפילה. "בשמה דברייך" נשתנה ל"על שמה דברייך", "אנה בשם" ל"אנה השם", וכדומה. המזמורים וההימנונים של הפגנים הם לפעמים חלק בלתי-נפרד של ההשבעות. הקדמונים כללו בתוך ההשבעה לשונות שונות של שבת, תהילות ותשבחות שלא האמינו בהן²⁸, החניפו לאל ופייסו אותו, לחצו עליו, והודיעו שהם מכירים זה את זה²⁹, שהם מכירים את כל שמות האליל³⁰, ולא הודו לו אלא אחרי שקיים את החוזה שבינו לבין המשביע שהקריב לו קטורת וקרבנות. תפילת היהודים פותחת בשבחים של הקב"ה, עוברת לתביעת צרכיו של המתפלל ומסיימת בהודאה³¹. ואמרו חז"ל על החלק הראשון של התפילה: "ידעין הן הנביאים שאלוהן אמיתי ואינן מחניפין לו"³². ואין יהודי טובע צרכיו בחזקה³³, "ואין לנו שעה שאנו באים בזרוע אלא בשעת ביעור מעשרותנו מן הבית"³⁴, כמו שאמרו (מעשר שני ה, יג): "עשינו מה שגזרת עלינו, אף אתה עשה מה שהבטחתנו, השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך ישראל" וכו'. וישראל מודה בין על הרעה ובין על הטובה (ברכות ת, ז).

ברם למעשה, בשעת הסכנה, לא הבחינו ההמונים בין קדושה לטומאה והכניסו לקמיעות שלהם יסודות אליילים, כידוע. המגושים היהודים נהגו כשכניהם הגויים "ורטין מגושא ולא ידע מאי אמר"³⁵, והגויים הכניסו יסודות של יהודים לתוך ההשבעות והלחשים שלהם, עד שקשה להבחין אם לפנינו נוסח יהודי, אלילי, נוצרי, או בינלאומי, והדברים ידועים. ולא עוד אלא שנכנסו לקמיע היהודי גם דרשות חז"ל. ואנו קוראים בפפירוס VII של בריטיש מוזיאום³⁶: καὶ ἐπὶ χειρὸν καθήμενον, βαστάζοντα τὸν θρόνον τὸν ἴδιον, ותרגם המו"ל: והיושב על הכרובים שנושאים את הכיסא שלו. אבל האמת היא שהכוונה

28. מעין התשבחות (ἀρεταλογία) שחלקו למלכים.

29. οἶδά σε, Ἐγμῆ, καὶ σὺ ἐμέ. אני מכיר אותך, הרמס, ואתה מכיר אותי. עיין בספרו של פרייסנרדאנץ הנ"ל חלק ב, עמ' 47, שורה 50.

30. οἶδά σου καὶ τὰ βαρβαρικά ὀνόματα, עיין שם, עמ' 46 שורה 20, ועיין לעיל שם, שורה 14.

31. עיין במקורות שצינתי בספרי "תוספתא כפשוטה" חלק א, עמ' 31, שורה 26.

32. ירושלמי ברכות פרק ז, סוף הלכה ד, דף יא, ג, ומקבילות. ועיין בבלי יומא סט, ב.

33. עיין בבלי ראש-השנה ד, א; תנחומא תרומה, סימן ט; מסכת שמחות, סוף פרק ו, ועוד.

34. שמות רבה, ראש פרשה מא; תנחומא כי תשא, סימן יד. ועיין בירושלמי מעשר שני, פרק ה, הלכה ח, דף נו, ד: "שכל באי העולם באין בצדקה, ואילו באין בזרוע". ושם ביטל יוחנן כהן גדול את וידוי המעשרות מטעם זה, כדי שלא להידמות אף כאן לאומות העולם שבאות בזרוע ותובעות קיום החוזה, עיין מה שכתבתי בספרי Hellenism in Jewish Palestine, עמ' 139 ואילך, עמ' 143 הערה 28, והוא לא גילה את טעמו העיקרי, עיין מה שכתבתי שם.

35. בבלי סוטה כב, א.

36. פרייסנרדאנץ שם, חלק ב, עמ' 12.

כאן לדרשת חז"ל³⁷, שהקב"ה טוען את הכרוב, ואין הכרוב טוען אותו. התרגום הנכון הוא אפוא: והיושב על הכרובים, הטוען (כלומר: היושב על הכרובים) את הכיסא שלו, בניגוד לכיסא האליל שנישא על-ידי ארבעה אנשים³⁸. ובדומה לזה אנו מוצאים בקמיע שנתפרסם באחרונה על-ידי Frey³⁹: ... Εγώ εἰμι ὁ μέγας ὁ ἐν οὐρανοῦ βασιλεύς... ותרגם פריי: "אני הגדול היושב בשמים... אני הוא שנושא את המקום", ופירש "המקום" כינוי לאלקים. ואף כאן ברור שהכוונה לדרשת חז"ל⁴⁰: "הקב"ה מקום עולמו ואין עולמו מקומו וכו', לגיבור שהוא רוכב על הסוס וכו', לא שהסוס סובל את הגיבור אלא שהגיבור הוא סובל את הסוס". והרי הדרשה היתה רווחת גם בספרות היהודית-ההלניסטית⁴¹. והפירוש בקמיע הוא: אני הוא שסובל (טוען) את המקום (את העולם).

מצד שני יש להניח, שחז"ל אף הם הושפעו לפעמים מלשון המגושים היוונים. וכן שנינו בשירי-השירים רבה, א. ט: "דומה דודי לצבי, אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבש"ע, את אמרת לי דיו, דיו, דיא, דיא, דיא את לגבן תחילה"⁴². וכבר נלאו המפרשים והמילונים בפירוש הדברים. יוליוס פירסט בגלוסאריון שלו הגיה במדרש: דירו דיר, כלומר: כי כעור הוא "בוא, בוא", שאנו זקוקים כאן ללשון יוונית! ברם קרוב לוודאי שהצדק אתו. ובכתב-יד שני של אוספורד מפסיקתא דרב כהנא (שאותו לא ראה בובר) הגרסה היא: "את אומ' לו (צריך להיות: לי) דיו אראטי לגבך, אתא את לגבך, את קדמי". וצריך להיות שם: את אומ' לי דיו ארא אתי לגבי, אתא את לגבך וכו', כלומר: אתה אומר לי בואי את לגבי, בוא אתה לגבך, ואתה הראשון; וחז"ל דרשו "דודי" כמו דורי⁴⁴, דיורא, δεῦρο. ואשר ללשון היוונית, הרי נוסחה זו מצויה בהשבעות של אהבה⁴⁵,

37. שירי-השירים רבה א. ט. 38. פרייסנדאנץ, שם, חלק א, עמ' 182, שורה 35 ואילך.

39. Corpus Inscriptionum Iudaicarum, חלק ב, עמ' 54. אביו היהודי אינו ודאי.

40. ירושלמי סוף מכות, עיין בספרי "הלכות הירושלמי להרמב"ם", עמ' 10; בראשית רבה סח, ט.

הוצאת תיאודור-אלבק, עמ' 778, ובמקבילות שצוינו שם.

41. עיין מה שכתב Freudenthal בספרו Hellenistische Studien, חלק א, עמ' 73, ובפירוש

"מנחת יהודה" של תיאודור לבראשית רבה, שם, עמ' 778.

42. ועיין פסיקתא רבתי עא, ב; פסיקתא דרב כהנא מח, ב, הערה ק; במדבר רבה יא, ב, ומה שכתב ר"ש שפיגל ב"דיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים", ה, עמ' רפד, הערה ל.

43. עיין מה שכתב לעף בהוספותיו למילונו של קרויס, עמ' 196.

44. עיין בפירוש ספר יצירה לר"י הברצלוני, עמ' 128. ובספר חסידים, סימן יח, הוצאת "מקיצי נרדמים", סימן תכד, עמ' 125: "כהן אחד היה פורש כפיו והיה אומר ויש מ דך בדלי"ת וכו' שאין מעבירין לפני התיבה ולישא את כפיו מי שאינו יודע לומר האותיות כגון ההי"ן תתי"ן, ד ל ת י"ן ר י ש י"ן וכו'".

45. עיין פרייסנדאנץ, שם, חלק ב, עמ' 43 שורות 984, 996, עמ' 44 שורה 1005. ועיין שם, עמ' 45 שורה 1.

ויש שאנו מוצאים אותו מנהג של מסתורין אצל חז"ל ואצל אומות העולם, ופתרוננו נשאר מסתורין. וכן שנינו בירושלמי ברכות פרק ב, סוף הלכה ד, דף ה, א: "שמואל אמר אנא מנית (כלומר: בשעה שהייתי מתפלל) אפרו חיא. ר' בון בר חייא אמר אנא מנית דימוסיא (כלומר: שורות אבנים שבבניין)". והנה, ב"שרידי הירושלמי מן הגניזה", עמ' 10, שורה 4, גורס: "אנה מנית פרו חייא" (במקום "אפרו חיא") וכו'. ובכתב־יד רומי שם: "פר חייא". ונראה שאין "פרחיה" (פרחיה) אלא תרגום ארמי ל"פורחות" בעברית. וכן אמרו בבבלי תענית ט, ב: "מאי חזיזים? אמר רב יהודה פורחות. א"ר יוחנן

47. עיין במילונות, ועיין מה שכתב קרויס בספר הזיכרון לאלכסנדר קהוט, *Semitic Studies*, עמ' 348 ואילך, ודבריו אינם מתקבלים כלל.

48. ועיין "אוצר הגאונים", פסחים, עמ' 2. ויש להשלים את הדברים ב"אוצר הגאונים" לשבת סז. ב.
49. והמאירי מעיר שם, שלפני הגאונים היתה הגרסה בשבת "דונו דני יש בו משום דרכי האמורי"
כגרסת רש"י. אבל לפני המאירי עצמו היתה הגרסה: "אין בו" וכן הוא בכתב־יד אוכספורד
בבבלי שם, וכן גרסו כמה מן הראשונים, עיין מה שכתבתי ב"תוספתא כפשוטה" (כת"י) במקומו. שם.
50. פועל זה אינו נמצא בלכסיקונים היווניים, אבל הוא נמצא אצל פרייסנדאנץ, שם, חלק ב, סוף
עמ' 154 ועמ' 155: δέννο σε κατὰ [δ]έννέο σαί... δέννέο σε... δέννο וכן בעמ' 189, שם:
δέννο σε κατὰ. והוא, כנראה, כתיב עממי במקום: δέω.

52. עיין למעלה, הערה 49.

סימן למטר פורחות. מאי פורחות? א"ר פפא עובי קלישא תותי עיבא סמיכתא וכו'. עולא איקלע לבבל חזא פורחות, אמר להו פנו מאני דהשתא אתי מיטרא" וכו'. הסברה זו ל"פורחות" מתאימה בדיוק לתיאורו של תיאופראסטוס⁵³ לעננים פורחים: *πλωιάδες νεφέλαι*. נמצאנו מתרגמים את מאמר הירושלמי הנ"ל: שמואל אמר: [בשעה שהייתי מתפלל] הייתי מונה את הפורחות (העננים הפורחים), ר' בון בר חייא אמר: אני הייתי מונה את שורות האבנים שבבניין. וכן אנו קוראים אצל אב הכנסייה טרטוליאנוס⁵⁴: *alius (si hoc putatis) nubes numeret orans, alius lacunaria* — ימנה האחד (אם הנך רוצה לחשוב כך) את העננים כשהוא מתפלל, והאחר את קורות התקרה. והעניין נשאר סתום ורשום⁵⁵.

53. לפי פלוטארכוס בספרו *Quaest. Gr.*, פרק ז', 282c.

54. *Apologia*, פרק כד, סימן ה.

55. ההערות אצל *Patrologia latina*, Migne, א', 476–477, אינן פותרות את החידה. והעירות על זה בספר *Mélange Grégoire*, ברוסל 1949, עמ' 412 ואילך.